

UNIVERSITATEA BABEȘ -BOLYAI
ȘCOALA DOCTORALĂ ECUMENE

TEZĂ DE DOCTORAT

**Posibilitățile și limitele adaptării modelelor moderne de
dezvoltare a bisericii în biserica reformată din Transilvania**

Conducător științific:

Prof. Dr. Fazakas Sándor

Candidat:

Péntek-Gyimesi András

Comisia de îndrumare:

Dr. Gorbai Gabriella

Dr. Nagy Alpár Csaba

Dr. Kovács Szabolcs

Cluj- Napoca

2026

Cuprins

Cuprins.	1
Rezumat.	6
Cuvânt înainte.	9
I. ANALIZA DE SITUAȚIE.	10
I.1. Caracterul moștenit al bisericii.	12
I.2. Cadrul liberal.	16
Creștinismul pe scena istoriei.	19
I.3. Imunizarea împotriva bisericii.	22
I.3.1. Întrepătrunderea dintre biserică și stat.	22
I.3.2. Creștinismul superficial.	22
I.3.3. Pierderea poziției de monopol.	24
I.3.4. Teologia reductivă.	26
I.3.5. Moralizarea.	27
I.4. Problema apartenenței la biserică în cadrul ecleziastic modificat.	28
I.4.1. Cauzele exodului.	29
I.4.2. Comunitate bisericească, comunitate.....	32
I.4.3. Impactul spațialității asupra bisericii și a practicii religioase.	36
I.4.4. Impactul societății digitale și mediatizate asupra religiozității.	37
Noi tendințe în Occident.	39
I.5. Oportunități și limite – O imagine de ansamblu a Eparhiei Reformate din Ardeal din perspectiva adaptării școlilor moderne de zidire a bisericii.	43
I.5.1. Schimbări în Eparhia Reformată din Ardeal.	45

I.5.2. Biserica în situație de minoritate, biserica și societatea.	48
I.5.3. Schimbarea religiozității din Transilvania în perioada postcomunistă.	53
I.5.4. Frecventarea bisericii.	55
I.5.5. Încotro se îndreaptă religiozitatea?.....	57
I.5.6. Schimbarea de valori.	59
I.5.7. Concluzii.	62
I.6. Conceptualizarea rolului pastorului protestant.	63
I.6.1. Religia reformată în Transilvania în lumina cercetărilor empirice.	63
I.6.2. Relația cu biserica.	64
I.6.3. Relația dintre conștiința identitară și religiozitate.	66
I.6.4. Rolul pastorului protestant.	69
I.6.5. Nucleul comunității, problema colaboratorilor.	81
I.6.6. Încotro mai departe? Oportunități, perspective.....	83
I.6.6.1. Oportunități în cadrul structurilor existente.	84
I.6.6.1.1. Serviciul divin ca oportunitate de zidire a comunității.	84
I.6.6.1.2. Administrarea sacramentelor prin mărturisire evanghelică.	84
I.6.6.1.3. Proclamarea evangheliei simple cu ocazia serviciilor ocazionale (cazualii). ...	85
I.6.6.1.4. Grupurile mici, ecclesiolae, oferă posibilitatea de a dezvolta biserica în interiorul lor.	85
I.6.6.2. Oportunități în vremurile postcreștine.	85
I.7. Ecleeziologia și interpretarea slujirii în Biserica Reformată.	88
Ordinarea.	95
I.8. Preoția universală.	98

I.8.1. Rădăcini vechi-testamentare.	99
I.8.2. Preoția lui Isus Hristos.	100
I.8.3. Preoția comunității creștine.	102
I.8.4. Învățătura lui Luther și Barth despre preoția universală.	104
I.8.5. Imaginea de ansamblu și poziția actuală.	108
I.9. Caracterul de biserică populară (Volkskirche) al Bisericii Reformate din Transilvania.	
I.9.1. Context istoric.	119
I.9.2. Fundamentarea teologică a bisericii populare.	119
I.9.3. Trăsături și condiții ale bisericii populare.	120
I.9.4. Perspective.	121
I.10. De la ecclesia la instituție, de la instituție la ecclesia.	123
I.10.1. Linia de gândire și argumentația lui Brunner.	124
I.10.2. Comunitatea lui Hristos și Duhul Sfânt.	126
I.10.3. De ce a devenit biserica o instituție?	128
I.10.4. Teologia zidirii bisericii la Fritz și Christian Schwarz.	129
I.10.4.1. Natura dinamică a comunității.	130
I.10.4.2. Natura statică a comunității.	130
I.10.5. Misiunea bisericilor de a deveni ecclesia.	131
II. MODELE MODERNE DE ZIDIRE A BISERICII.	132
II.1. Situația fundamentală a epocii noastre: de la biserica populară la piața religioasă.	132
II.2. Modelul de zidire a bisericii al lui Michael Herbst.	133
II.2.1. Poziția misionară a lui Herbst și situația cibernetică.	133
II.2.2. Identitatea misionară și perspectiva ecumenică.	135

II.2.3. Înnoirea duhovnicească și dinamica comunitară.	135
II.2.4. Elemente cibernetice fundamentale.	135
II.2.4.1. Primul element fundamental: înnoirea duhovnicească și formarea cibernetică a pastorilor.	136
II.2.4.2. Al doilea element fundamental: laicii.	141
II.2.4.2.1. Necesitatea.	141
II.2.4.2.2. Reforma blocată.	142
II.2.4.2.3. Botezul și înnoirea botezului.	142
II.2.4.3. Al treilea element fundamental: cei din afară / cei îndepărtați.	146
II.2.5. Programul cibernetic.	149
II.3. Programul Herne.	150
II.3.1. Biserica transparentă.	150
II.3.2. Latura practică.	153
II.3.3. Evaluare teologică.	154
II.4. Modelul de zidire a bisericii al lui Stefan Paas.	155
II.4.1. Evanghelizarea în practică.	155
II.4.2. Caracteristicile noilor veniți.	155
II.4.3. Pădurea de așteptări.	156
II.4.4. Oameni tradiționali, moderni și postmoderni.	157
II.4.5. Regulile jocului.	158
II.4.5.1. Noi căi ale lui Dumnezeu.	158
II.4.5.2. Prag scăzut și scop înalt.	158
II.4.5.3. „Jocul”.	160

II.4.5.3.1. Ce este creștinesc?	160
II.4.5.3.2. Evanghelizare și catehizare.	160
II.4.5.3.3. Învățare pe tot parcursul vieții.	161
II.4.5.4. Comunitatea cu un program misionar diversificat.	161
II.4.6. Ingredientele necesare ale unui serviciu divin evanghelizator.	162
II.5. Concluzii.	162
III. PREZENTUL ȘI POSIBILITĂȚILE VIITOARE ALE REFORMAȚILOR DIN TRANSILVANIA – CERCETARE ȘI ADAPTAREA MODELOR.	164
III.1. Investigarea practicii de zidire a bisericii la pastorii reformați din Transilvania..	164
III.1.1. Punctele de plecare și metodologia cercetării.	164
III.1.2. Evaluarea interviurilor aprofundate structurate.	168
III.1.3. Concluzii.	173
III.2. Oportunitățile și limitele adaptării.	174
III.2.1. Excurs.	179
III.2.2. Găsirea unui echilibru sănătos.	185
III.2.3. Comunitatea cu spirit misionar.	186
III.2.4. Biserici cu profil specific.	190
III.2.5. Concluzii.	192
III.2.6. De la concept la realizarea programului.	196
Epilog.	197
Anexe.	199
I. Chestionar pentru cercetarea activității de zidire a bisericii a pastorilor reformați din Transilvania.	199

II. Școli biblice.	200
II.1. Școala Biblică Betel.	200
II.2. Cursul Emaus – calea înnoirii duhovnicești	200
II.3. Cursul Alfa și Beta.	201
II.4. Cursillo – calea intensivă de trei zile a credinței.	202
Bibliografie.	204
Lista publicațiilor.	214
Studii biblice.	214
Studii publicate în volume de conferință	215
Traducere	215

Introducere

Teza de doctorat a lui András Péntek-Gyimesi analizează dacă modelele moderne de dezvoltare congregațională pot fi adaptate Bisericii Reformate din Transilvania fără a ignora identitatea ei reformată, experiența istorică și caracterul încă prezent de „biserică populară”. Cercetarea pornește de la o tensiune pastorală și instituțională. Comunitățile reformate transilvănene dispun în continuare de structuri teritoriale extinse, recunoaștere publică, apartenență moștenită și legături profunde cu identitatea minorității maghiare, însă participarea activă și angajamentul personal nu mai decurg automat din botez sau din apartenența culturală. Întrebarea centrală nu este, așadar, doar cum își poate păstra biserica organizarea existentă, ci cum ar putea structurile moștenite să slujească din nou comunități vii, caracterizate de credință, comuniune, slujire și misiune.

Teza susține că nici tradiționalismul rigid, nici importarea necritică a unor programe străine nu oferă un răspuns adecvat. Alternativa preferată este adaptarea sensibilă la context: continuitatea teologică trebuie păstrată, în timp ce structurile și practicile trebuie evaluate în funcție de capacitatea lor de a susține comunitatea creștină și misiunea. Studiul își dezvoltă argumentul în trei etape. Mai întâi, oferă o diagnoză istorică, sociologică și teologică a creștinismului instituțional și a mediului transilvănean. În al doilea rând, examinează modelele asociate cu Michael Herbst, Fritz și Christian A. Schwarz, precum și cu Ștefan Paas. În al treilea rând, compară aceste modele cu interviuri calitative realizate cu pastori reformați transilvăneni și propune principii pentru aplicarea lor locală. În întreaga teză, „dezvoltarea bisericii” înseamnă mai mult decât creștere numerică sau eficiență organizațională. Ea se referă la formarea unor congregații în care proclamarea, viața comunitară și slujirea sunt strâns legate, iar membrii formali sunt chemați la o ucenicie asumată.

Criza apartenenței bisericești moștenite și contextul transilvănean

Analiza situației distinge vitalitatea globală a creștinismului din mai multe regiuni de slăbirea instituțională severă constatată în mare parte a Europei. Autorul respinge explicația simplistă potrivit căreia modernizarea ar elimina în mod necesar religia. În schimb, teza descrie o divergență între interesul spiritual persistent și atașamentul în scădere față de bisericile instituționale. Modelul european tradițional al bisericii populare presupunea că oamenii moștenesc apartenența prin familie, botez, educație și mediul social. De regulă, această

apartenență nu necesita o decizie personală. Într-o societate pluralistă însă, religia a devenit opțională, iar apartenența depinde tot mai mult de alegerea deliberată a individului. Teza anticipează, în consecință, că biserica viitorului se va sprijini într-o măsură mai mare pe apartenența aleasă voluntar și pe angajamentul explicit.

Această tranziție este interpretată prin secularizare, individualizare religioasă și apariția unei piețe religioase. Autoritatea instituțională a slăbit, iar indivizii își alcătuiesc forme personale de credință din surse multiple. Rezultatul poate fi „credința fără apartenență”, spiritualitatea privată sau o combinație sincretică de elemente creștine și necreștine. În același timp, teza refuză să considere orice alegere drept consumerism superficial. Apartenența voluntară poate genera un angajament mai puternic decât apartenența moștenită, cu condiția ca această căutare să conducă spre o comunitate reală. Autorul insistă că credința este personală, dar nu individualistă: în absența închinării, a responsabilității reciproce și a practicii comune, spiritualitatea construită în spațiul privat poate rămâne instabilă și insuficient dezvoltată.

Mai multe eșecuri instituționale intensifică înstrăinarea. Teza examinează întrepătrunderea istorică dintre biserică și stat, creștinismul superficial produs de apartenența în masă, pierderea monopolului religios, teologia reductivă și moralizarea credinței. Potrivit acestei interpretări, o biserică poate fi prezentă social, dar nediferențiată spiritual, atunci când reduce creștinismul fie la o convenție culturală, fie la o conduită respectabilă. Încercările de a elimina afirmațiile teologice dificile pentru a-i păstra pe membrii nominali pot lipsi, de asemenea, biserica tocmai de conținutul pe care îl caută persoanele interesate de religie. Diagnoza autorului este explicit teologică: o biserică reînnoită misionar are nevoie de o hristologie centrată pe lucrarea mântuitoare a lui Hristos, nu de o prezentare a lui Isus limitată la exemplul moral. Aceste afirmații formează fundamentul confesional al tezei și trebuie diferențiate de observațiile sale empirice.

Cazul transilvănean împărtășește tendințele europene mai largi, dar are și trăsături distincte. Represiunea comunistă a limitat activitatea bisericii, în timp ce perioada de după 1989 a adus o creștere temporară a participării religioase și ample proiecte de construcție. Ulterior, această revigorare s-a stabilizat și, în multe medii, a intrat în declin. Identitatea reformată rămâne legată de identitatea minorității maghiare, mai ales acolo unde biserica, limba și continuitatea culturală se susțin reciproc. Urbanizarea, migrația, diferențierea socială și schimbarea generațională au slăbit însă tiparele moștenite. Teza descrie, de asemenea, o neconcordanță între

nivelul relativ ridicat al religiozității declarate și participarea regulată mult mai redusă. Potrivit datelor oficiale pentru anul 2024 raportate în lucrare, participarea medie la slujba duminicală a fost de 9,67%, iar proporția membrilor înregistrați care au achitat contribuția bisericească a fost de 47,51%. Aceste cifre sunt prezentate ca indicii că apartenența nominală și participarea activă nu mai coincid.

Cultura digitală și mediatizată modifică în continuare autoritatea și practica religioasă. Conținutul religios circulă acum prin rețele în care instituțiile concurează cu creatori laici, algoritmi și forme de consum puternic personalizate. Grupurile online pot extinde accesul, însă participarea mediată nu poate înlocui automat comunitatea trăită în mod direct. Teza tratează, prin urmare, formele digitale drept posibile puncte de contact care trebuie legate din nou de relații congregaționale durabile. Concluzia sa mai largă este că interesul spiritual nu a dispărut pur și simplu. Biserica instituțională și-a pierdut poziția privilegiată și trebuie să învețe să comunice într-un câmp plural, oferind totodată comunități suficiente de consistente pentru a depăși consumul religios episodic.

Eclesiologie, slujire și preoția universală

Centrul teologic al tezei este distincția dintre biserică înțeleasă ca instituție și *ecclesia* Noului Testament, înțeleasă drept comunitate în Hristos și în Duhul Sfânt. Sprijinindu-se îndeosebi pe Emil Brunner și pe lucrările ulterioare ale lui Fritz și Christian Schwarz, autorul identifică trei semne ale realității congregaționale vii: *kerygma* (proclamarea), *koinonia* (comuniunea) și *diakonia* (slujirea). Organizarea instituțională nu este respinsă. Ordinea juridică, funcțiile, clădirile, finanțele și procedurile stabile pot proteja și susține viața comunitară. Ele devin problematice atunci când întreținerea instituției este identificată cu viața bisericii sau este tratată ca scop în sine. Sarcina legitimă a instituției este de a sluji apariției și creșterii *ecclesiei*.

Această distincție reformulează înțelegerea slujirii ordinate. Teza urmărește respingerea, de către Reformă, a unei ierarhii sacramentale care așază clerul ontologic deasupra celorlalți creștini botezați. În perspectiva reformată prezentată aici, slujirea ordinată are o autoritate funcțională necesară: pastorii poartă o responsabilitate specială pentru predicare, sacrameinte, învățătura teologică și conducere. Slujirea există însă în interiorul și în folosul comunității, nu deasupra ei. Practica transilvăneană descrisă în teză rămâne puternic centrată pe pastor, în parte deoarece împrejurările istorice au extins responsabilitățile acestuia spre administrație, organizare

culturală, reprezentare și mediere publică. O asemenea acumulare poate estompa vocația, poate produce suprasolicitare și poate menține congregațiile dependente și imature.

Preoția universală oferă alternativa, deși teza nu o echivalează cu eliminarea conducerii. Fiecare credincios botezat este chemat la mărturie și slujire, însă darurile trebuie recunoscute, formate și coordonate. Participarea laicilor nu este, așadar, doar o soluție practică pentru suprasolicitarea pastorului. Ea ține de natura teologică a bisericii ca trup în care membri diferiți aduc daruri distincte. Conducerea pastorului ar trebui să-i capaciteze treptat pe ceilalți să citească Scriptura, să ofere îngrijire pastorală, să conducă grupuri, să practice slujirea diaconală și să dea mărturie în societate. De aici rezultă un paradox productiv: într-un sistem centrat pe pastor, pastorul este inițial agentul principal care trebuie să reducă centralismul pastoral excesiv. Rezultatul urmărit nu este o biserică lipsită de conducere, ci o responsabilitate matură și împărtășită sub autoritatea lui Hristos.

Modele moderne de dezvoltare congregațională: Herbst, Schwarz și Paas

Modelul lui Michael Herbst abordează dezvoltarea misionară în interiorul bisericii populare. El respinge atât „fundamentalismul morfologic”, care păstrează structurile moștenite numai pentru că sunt moștenite, cât și abordarea aditivă, care atașează continuu activități noi unui sistem neschimbat și lipsit de un scop unificator. Herbst distinge un concept general de un program local. Conceptul oferă orientarea teologică, iar programul o transpune în decizii potrivite unei congregații concrete. În acest context, o abordare „cibernetică” înseamnă o conducere reflexivă care integrează judecata teologică, cunoașterea empirică, comunicarea, coordonarea și evaluarea.

Herbst organizează reînnoirea în jurul a trei grupuri: pastorii, nucleul congregațional angajat și oamenii îndepărtați de viața bisericii. Reînnoirea pastorală este prioritară, deoarece pastorii controlează adesea atât structurile formale, cât și inițiativa practică. Viața lor spirituală, munca teologică, administrarea timpului, capacitatea de colaborare și competența de conducere au nevoie de reînnoire. Scopul este un nou rol pastoral, în care slujitorul rămâne responsabil pentru Cuvânt și sacrameente, devenind totodată formatorul și coordonatorul celorlalți. Nucleul congregației trebuie apoi orientat de la atașamentul pasiv spre însușirea conștientă a botezului, credința personală, descoperirea darurilor și slujire. Grupurile mici oferă cadrul pentru Scriptură, rugăciune, comuniune și recunoașterea treptată a capacităților de conducere. În cele din urmă,

congregația trebuie să se îndrepte spre membrii îndepărtați sau nominali printr-o evanghelizare continuă, nu prin evenimente izolate. Mărturia personală, viața congregațională ospitalieră și invitațiile explicite la credință și comunitate ar trebui să formeze un singur proces continuu. Programul local rezultă întreabă ce trebuie continuat, ce trebuie redus, ce trebuie început, care priorități sunt primele și ce persoane pot ajunge la anumite grupuri într-un interval realist.

Programul Herne, dezvoltat de Fritz și Christian Schwarz, accentuează mai puternic distincția dintre instituție și *ecclesia*. El definește congregația prin credință, comuniune și slujire, recunoscând totodată că o comunitate vie are nevoie de sprijin instituțional. Succesiunea practică începe cu reînnoirea pastorului și cu un supervisor extern, continuă prin discuții cu prezbiterii și potențialii colaboratori și formează o echipă stabilă care se întâlnește pentru studiul Scripturii, rugăciune, îngrijire pastorală, celebrare și planificare. Parohia este împărțită în zone ușor de gestionat, iar membrii instruiți stabilesc legături prin vizite. Contactul se dezvoltă în etape: creșterea vizibilității congregației, adresarea de invitații, oferirea mărturiei personale și invitarea oamenilor într-o relație cu Hristos și cu comunitatea. Modelul consideră evanghelizarea permanentă un semn al bisericii, nu o campanie ocazională. Punctul său forte este legătura strânsă dintre identitatea teologică, colaboratorii formați, apropierea relațională și însoțirea ulterioară; riscul constă în posibila rigidizare a distincției dintre o comunitate interioară definită spiritual și instituția mai largă.

Stefan Paas pornește mai explicit de la cei aflați în afara bisericii și de la noii veniți într-o societate postcreștină. Modelul său întreabă cum ajung la credință și cum sunt integrați într-o congregație oamenii lipsiți de o socializare creștină stabilă. Prezentarea lui Paas din teză subliniază că intrarea este de obicei relațională și treptată. Prietenii și familia sunt puncte importante de contact, convertirea poate urma unei căutări îndelungate, nu unui singur moment dramatic, iar conștientizarea păcatului poate apărea după prima întâlnire cu Hristos, nu neapărat înaintea ei. Congregațiile au nevoie, prin urmare, de închinare ospitalieră, grupuri mici, însoțire pastorală și o formă de cateheză care continuă dincolo de primul contact.

Paas rezumă sarcina prin formula „prag scăzut și scop înalt”. Pragul este scăzut deoarece noii veniți nu trebuie constrânși imediat să adopte obiceiurile moștenite și nici judecați după standarde pe care încă nu le cunosc. Scopul rămâne înalt deoarece includerea este orientată spre ucenicie, formare etică, slujire și o relație durabilă cu Hristos. Paas admite forme sau etape diferențiate ale apartenenței, inclusiv participarea în calitate de oaspete înaintea dobândirii

statutului deplin de membru. El propune și o închinare care rămâne recognoscibilă ca fiind creștină, dar este inteligibilă și ospitalieră pentru cei din afară. Spre deosebire de preocuparea principală a lui Herbst pentru reînnoirea sistemului existent al bisericii populare, Paas acordă o atenție sporită traseului parcurs de cei care pornesc din afara lui. Teza consideră aceste abordări complementare: Herbst și Schwarz reorganizează viața internă a congregației, în timp ce Paas menține reînnoirea orientată spre oamenii la care structurile existente nu ajung.

Studiul empiric asupra pastorilor reformați transilvăneni

Secțiunea empirică utilizează interviuri aprofundate și structurate cu opt pastori selectați pentru angajamentul lor constant față de misiune și dezvoltarea congregațională. Trei erau pensionari, iar cinci erau pastori activi cu vârsta de peste patruzeci și cinci de ani; doi slujeau în medii rurale, în timp ce majoritatea reprezentau congregații urbane sau centrale. Interviurile au avut loc în medii familiare, de obicei într-o reședință parohială sau în locuința participantului, și au durat aproximativ între nouăzeci de minute și două ore. Eșantionul a fost conceput pentru a identifica practici mature și experiență de lungă durată, nu pentru a-i reprezenta pe toți pastorii reformați din Transilvania.

Majoritatea participanților din mediul urban își începuseră activitatea în congregații nou-înființate, cu relativ puțină tradiție locală moștenită. Acest context a oferit libertate pentru inovație, deși construirea bisericilor a însoțit adesea dezvoltarea spirituală. Pastorii din mediul rural s-au confruntat cu obiceiuri locale mai puternice și cu schimbări mai lente, însă deschiderea începutului perioadei postcomuniste a creat oportunități. Cu o singură excepție, activitatea lor nu a fost precedată de cercetare sociologică sistematică sau de un concept pe deplin articulat. Strategiile s-au dezvoltat intuitiv prin vizite la familii, conversație, observație și răspunsuri la nevoile emergente. Pastorul care studiasse în străinătate misiologia și dezvoltarea congregațională a lucrat mai deliberat și, potrivit relatării, a obținut rezultate mai repede. În toate interviurile, contactul personal a apărut drept principiu comun: cultura așteptării ca oamenii să vină la biserică trebuia înlocuită cu o cultură a mersului către ei.

Pastorii inițiau de regulă selectarea unei echipe apropiate, pornind adesea de la prezbiteri, în special de la prezbiterul principal, și extinzând apoi participarea prin colaboratori diaconali. În unele cazuri, pastorii identificau candidații înaintea alegerii formale, practică pe care teza o prezintă ca diferită de procedura canonică prin care congregația nominalizează și alege

prezbiterii. Formarea urma selecției și cuprindea pregătire biblică, teologică și practică. Grupurile stabile pentru tineri, femei, rugăciune, coruri, cupluri tinere sau bărbați asigurau continuitatea, în timp ce grupurile temporare se formau în jurul sărbătorilor, evenimentelor de evanghelizare sau activităților pentru copii. Aceste grupuri descentralizau slujirea, implicau membri periferici și susțineau formarea spirituală, deși interviurile au consemnat și oboseală, pierderea colaboratorilor și destrămarea unor grupuri.

Cursuri precum Alpha, Beta, Cursillo și alte forme de studiu biblic îndrumat au fost asociate cu o competență biblică sporită și cu o disponibilitate mai mare pentru slujire. Participanții au învățat să studieze Scriptura, să-și exprime credința, să conducă grupuri, să viziteze familii și să-și asume responsabilități în misiune. Însuși cadrul bisericii populare a apărut atât ca oportunitate, cât și ca obstacol. Botezurile, confirmările, cununiiile și înmormântările creează puncte de contact cu oameni care altfel rămân îndepărtați. În același timp, așteptările liturgice rigide, atitudinile consumiste, angajamentul redus și diversitatea membrilor nominali îngreunează o strategie unitară. Persoanele intervievate au solicitat mai multe vizite personale, sprijin pentru căsătorie și familie, rugăciune, educație pentru adulți și formare oficială în misiologie și dezvoltare congregațională. Concluzia principală a studiului este că perspectiva misionară nu reprezintă un program suplimentar în agenda pastorului, ci criteriul prin care este evaluată întreaga activitate a congregației.

Posibilitățile și limitele adaptării contextuale

Teza respinge implementarea uniformă, deoarece congregațiile transilvănene diferă prin regiune, tipul localității, compoziția socială, socializarea religioasă și practica moștenită. Comunitățile rurale pot păstra legături tradiționale mai puternice, dar se schimbă lent; congregațiile urbane pot fi mai secularizate, însă mai deschise spre rețele noi și forme diferențiate. Cercetarea locală este, așadar, o condiție prealabilă a acțiunii responsabile. Autorul propune ca fiecare congregație să-și identifice istoria, relațiile active, nevoile spirituale, darurile disponibile, situația financiară, constrângerile instituționale și grupurile la care încă nu ajunge, înainte de elaborarea unui program. Modelele străine trebuie să ofere întrebări și principii, nu un scenariu de copiat.

O limitare instituțională majoră este absența istorică a misiologiei din formarea pastorală oferită de Institutul Teologic Protestant din Cluj. Potrivit tezei, misiologia a devenit disciplină de

studiu în această instituție abia în anul universitar 2016/2017. Acest fapt contribuie la explicarea situației în care numeroși pastori au moștenit roluri administrative și liturgice fără o pregătire echivalentă în analiză empirică, formarea echipelor, evanghelizare sau conducere strategică a congregației. Răspunsul propus include revizuirea educației teologice, formare continuă, supervizare și cultivarea unor pastori capabili să unească profunzimea spirituală cu competența organizațională.

Adaptarea trebuie să păstreze, de asemenea, echilibrul dintre continuitatea teologică și receptivitatea culturală. Teza consideră hristologia biblică, proclamarea, închinarea și sacramentele drept centre nenegociabile, în timp ce limbajul, formele de contact, structurile grupurilor și practicile de conducere pot fi revizuite. Misiunea cuprinde atât evanghelizarea, cât și slujirea diaconală, însă niciuna nu trebuie să o absoarbă pe cealaltă. Evanghelizarea împiedică misiunea să devină activism social nediferențiat; diakonia împiedică proclamarea să devină discurs lipsit de iubire întrupată. Biserica trebuie să fie suficient de apropiată pentru a-și înțelege societatea și suficient de distinctă pentru a oferi o identitate creștină coerentă.

Anexa ilustrează modul în care această abordare generală poate fi concretizată în programe de formare. Școala Biblică Bethel, cu o durată de doi ani, pune accent pe studiul susținut al întregii narațiuni biblice și pe pregătirea unor colaboratori congregaționali competenți. Cursul Emmaus combină mărturia, rugăciunea, Scriptura, conversația în grupuri mici și însoțirea ulterioară pentru aprofundarea credinței personale și a participării comunitare. Alpha introduce fundamentele creștinismului într-un cadru informal, în timp ce Beta dezvoltă ucenicia, practica biblică, rugăciunea și slujirea în rândul participanților care doresc o formare suplimentară. Cursillo oferă o experiență intensivă de trei zile, susținută de pregătire și de comuniunea continuă în grupuri mici. Teza nu prezintă aceste programe ca fiind interschimbabile sau transferabile în mod universal. Valoarea lor comună constă în legarea instruirii de relații, însușire personală, însoțire continuă și un drum spre slujire responsabilă (Péntek-Gyimesi, 2026, pp. 199–203).

O dezvoltare structurală propusă este „congregația de profil”, care se concentrează asupra anumitor puncte forte sau grupuri, în loc să încerce să ofere toate formele de slujire la un nivel mediu. În orașe, congregațiile cu profiluri diferite ar putea sluji categorii complementare; în zonele rurale, mai multe parohii ar putea coopera pentru a susține activități pe care niciuna nu le poate asigura singură. Profilarea poate îmbunătăți competența și accesibilitatea, dar comportă și

riscul fragmentării după vârstă, tip de pietate, educație sau interes. De aceea, ea necesită practici deliberate care să păstreze unitatea dincolo de diferențe. Trecerea de la concept la program urmează o succesiune consecventă: stabilirea unui scop teologic și misionar, studierea situației locale, implicarea și formarea colaboratorilor, selectarea priorităților, proiectarea etapelor concrete și evaluarea măsurii în care structurile existente servesc scopului urmărit. În formula concisă a tezei, structura trebuie să urmeze strategia, iar strategia trebuie să urmeze misiunea bisericii

Sinteză critică

Cea mai puternică legătură internă a tezei este traseul de la diagnoză, prin eclesiologie, la practică. Declinul participării moștenite stabilește problema; distincția dintre instituție și *ecclesia* oferă un criteriu normativ; cele trei modele moderne traduc acest criteriu în conducere, grupuri, cateheză și apropiere relațională; iar interviurile arată că practici comparabile au apărut pe plan local, adesea fără un cadru teoretic formal. Acordul dintre Herbst, Schwarz și Paas este substanțial. Toți resping întreținerea instituțională ca scop suficient, afirmă credința personală în interiorul comunității, atribuie membrilor laici o vocație activă și leagă misiunea de formarea susținută, nu de evenimente izolate. Diferența dintre ei este mai ales una de accent: Herbst propune reînnoirea sistemică în interiorul bisericii populare, Schwarz accentuează distincția dintre instituție și comunitate și programul relațional, iar Paas urmărește traseul persoanei din afară spre credință și apartenență.

Rămân mai multe tensiuni productive. Pastorii trebuie să conducă tranziția de la centralismul pastoral; instituțiile sunt criticate, dar și necesare; botezul întemeiază includerea, în timp ce apartenența activă cere un răspuns personal; congregațiile trebuie să reducă barierele culturale fără a diminua scopul uceniciei; iar profilurile diferențiate pot extinde misiunea, amenințând totodată identitatea comună. În general, teza tratează aceste tensiuni ca probleme de discernământ contextual, nu ca dificultăți rezolvabile printr-o formulă universală.

Dovezile empirice susțin mai sigur plauzibilitatea decât generalizarea. Eșantionul intenționat favorizează pastori experimentați și angajați misionar și cuprinde puțini participanți din mediul rural. Nu include, ca grupuri distincte de respondenți, inițiative nereușite, clerici mai puțin implicați, membri obișnuiți sau persoane care au părăsit biserica. Textul furnizat nu prezintă nici o schemă formală de codificare și nici date comparative privind rezultatele.

Interviurile arată, prin urmare, cum pot funcționa anumite practici, dar nu pot stabili cât de răspândite sunt acestea sau dacă ele singure au produs schimbarea congregațională. Teza este cea mai convingătoare atunci când prezintă modelele drept cadre disciplinate pentru experimentarea locală. Predicțiile ei mai ample despre declinul sau reînnoirea instituțională rămân argumente susținute de sursele discutate în lucrare, nu rezultate demonstrate prin cele opt interviuri.

Concluzie

Teza concluzionează că Biserica Reformată din Transilvania poate păstra avantajele instituționale ale formei de biserică populară numai dacă aceste structuri sunt reorientate spre misiune. Schimbarea centrală propusă presupune trecerea de la apartenența moștenită la angajamentul personal, de la monopolul pastoral la slujirea împărtășită, exercitată de membri formați, de la consolidarea instituțională la comunitatea congregațională vie și de la așteptarea pasivă a membrilor la apropierea relațională de ei. Herbst, Schwarz și Paas oferă resurse compatibile pentru această tranziție, însă programele lor trebuie adaptate prin cercetare locală și evaluare teologică, nu copiate integral.

Dovezile disponibile susțin o concluzie prudentă. Contextul transilvănean dispune de resurse reale: prezență teritorială, puncte de contact prin riturile de trecere, legături comunitare minoritare, clădiri, cler pregătit și exemple de conducere locală angajată. El cuprinde și constrângeri serioase: participare redusă, apartenență nominală, așteptări rigide, formare inegală, dependență clericală și diferențe substanțiale între comunitățile urbane și rurale. Teza prezintă, așadar, reînnoirea ca proces pe termen lung de schimbare spirituală, educațională și structurală. Deoarece eșantionul empiric este mic și intenționat, studiul oferă un model argumentat pentru acțiune, nu dovada că un singur program va funcționa în întreaga biserică.

Bibliografie

2006. évi 1. jogszabály. A Romániai Református Egyház szervezetéről és kormányzásáról.

Andok Mónika: *Digitális vallás*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022.

Bálint Róbert Zoltán: Kísérlet a protestáns lelkesi szerep konceptualizálására. *Erdélyi Társadalom*, 21. évf. (2023.) 1. sz. 11–31. o. Web: <https://erdelyitarsadalom.ro/files/et42/et-bbu-42-01.pdf>. (Letöltés: 2026. március 12.)

Bartels, Mathias – Reppenhagen, Martin: *Gemeindepflanzung – ein Modell für die Kirche der Zukunft?* Neukirchener Verlag, Neukirchen–Vluyn, 1998.

Barth, Karl: *Die kirchliche Dogmatik*. 4/2. köt. Evangelischer Verlag, Zürich, 1955.

Barth, Karl: *Népegyház, szabadegyház, hitvalló egyház*. Ford. Révész Imre. Vrbászi Könyvnyomda, Novi-Vrbász, 1936.

Batizán Attila: *Az egyház, mint diaszpóra. A diaszpóraegzisztencia ekkleziológiai összefüggései és egy erdélyi szorványmissziós stratégia körvonalai*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2024.

Becker, Judith: Amt und Ordination in der Reformation. Konstellationen und Konzeptionen. In: Stefan Krauter – Matthias D. Wüthrich (szerk.): *Ordination. Grundfragen und Impulse aus reformierter Perspektive*. TVZ, Zürich, 2023.

Becker, Rolf-Walter: *Leben mit Terminen. Anregungen und Hilfen zum Umgang mit Zeit in der Gemeindearbeit*. Chr. Kaiser Verlag, München, 1981.

Beke Boróka: A digitális eszközök mint kapcsolaterősítő és akadályozó tényezők a gyülekezeti munkában. In: Visky Sándor Béla (szerk.): *Írd meg, amiket láttál. A Kolozsvári Tavasznapok előadásai*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2026.

Berger, Peter L.: A bleak outlook is seen for the religion. *New York Times*, 1968. február 25. 3. o.

Berger Viktor: *Az életvilág mediatizálódása*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2023.

Bobert, Sabine: Megatrend Spiritualität. Unterwegs zu einer spirituellen Moderne – auch in der Volkskirche? In: Bernd-Michael Haese – Uta Pohl-Patalong (szerk.): *Volkskirche weiterdenken. Zukunftsperspektiven der Kirche in einer religiös pluralen Gesellschaft*. Kohlhammer, Stuttgart, 2010.

Bognár Bulcsú: A hibrid társadalmi terek és a vallásos tapasztalat individualizációja a nyugati civilizációban. A vallásosság térbeli aspektusai a posztmodern társadalomban. *Tér és Társadalom*, 39. évf. (2025.) 2. sz. 3–29. o.

Bohren, Rudolf: *Dem Worte folgen. Predigt und Gemeinde*. Siebenstern, München–Hamburg, 1969.

Bohren, Rudolf: *Predigtlehre*. Chr. Kaiser Verlag, München, 1971.

Bölcskei Gusztáv: Az egyház válságából kivezető út: misszió és evangelizáció. In: Tóth-Máté Miklós (szerk.): *Képes Kálvin kalendárium a 2003. évre. A Magyarországi Református Egyház évkönyve*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2002.

Bonhoeffer, Dietrich: *Gesammelte Schriften*. 5. köt. *Seminare, Vorlesungen, Predigten. 1924–1941. Erster Ergänzungsband*. Chr. Kaiser Verlag, München, 1972.

Bonhoeffer, Dietrich: *Követés*. Ford. Böröcz Enikő. Luther Kiadó – Harmat Kiadó, Budapest, 2022.

Bonhoeffer, Dietrich: *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*. Chr. Kaiser Verlag, München, 1970.

Boross Géza: *Biblia és gyülekezetépítés*. KRE HTK, Budapest, 1998.

Bosch, David J.: *Paradigmaváltások a misszió teológiájában*. Ford. Boros Attila. Harmat Kiadó, Budapest, 2005.

Bourgeois, Daniel: *Az egyház pasztorációja*. Ford. Somorjai Gabriella. Agapé Kiadó, Szeged, 1999.

Brown, Callum G.: *The Death of Christian Britain. Understanding Secularization, 1800–2000*. Routledge, London – New York, 2009.

Brunner, Emil: *Das Missverständnis der Kirche*. Zwingli Verlag, Zürich, 1951.

Brunotte, Wilhelm: *Das geistliche Amt bei Luther*. Lutherisches Verlagshaus, Berlin, 1959.

Bullinger, Heinrich: *Die Reformationgeschichte*. 3. köt. Nova Buchhandlung, Zürich, 1984.

Bullinger, Heinrich: *Második helvét hitvallás*. Ford. Buzogány Dezső – Juhász Tamás – Sipos Gábor. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 1999.

Bütösi János: *Missziológia mint teológiai tudomány*. Bütösi Missziói Alapítvány, Debrecen, 1999.

Calvin, Johannes: *Die Ordonnances ecclésiastiques*. In: Eberhard Busch: *Gestalt und Ordnung der Kirche*. Neukirchener Verlag, Neukirchen–Vluyn, 2010. (Calvin-Studienausgabe 2.)

Congar, Yves: *Der Laie. Entwurf einer Theologie des Laientums*. Schachverlag, Stuttgart, 1956.

Daiber, Karl-Fritz – Schmidtchen Gerhard: *Wie stabil ist die Kirche? Bestand und Erneuerung. Ergebnisse der 2. EKD-Umfrage über Kirchenmitgliedschaft*. In: *Votum*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1972.

Douglass, Klaus: *Az új reformáció. 96 tétel az egyház jövőjéről*. Ford. Szabó Csaba. Kálvin Kiadó, Budapest, 2002.

Értesítő, III. évf. (1994.) 1. sz.

Értesítő, XXXII. évf. (2025.) 5–7. sz. Május–július.

Evangelische Kirche in Deutschland 2006. Kirche der Freiheit. Perspektiven für die evangelische Kirche im 21. Jahrhundert. Rat der EKD, Hannover, 2006.

Faix, Tobias – Hoffman, Martin – Künkler, Tobias: *Miért nem hiszek már. Amikor a fiatalok elvesztik hitüket.* Ford. Varga Réka. Koinonia Kiadó – Tírek, Kolozsvár, 2020.

Fazakas Sándor: Egyházi tisztségeink a bibliai-reformátori tisztségértelmezés és hivatásetika mérlegén. *Confessio*, 44. évf. (2020.) 4. sz. 2–5. o.
Web: <http://confessio.reformatus.hu/v/320/>. (Megtekintés: 2026. március 25.)

Fazakas Sándor: Az egyház nevében? A reprezentáció történelmi változásai és jelenkori kérdései. In: Fazakas Sándor – Ferencz Árpád (szerk.): „*Krisztusért járva követségben...*” *Tanulmánykötet a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára.* DRHE, Debrecen, 2012.

Fazakas Sándor: *Az Isten előtti szabadság rendje és a demokrácia.* In: uő – Kovács Krisztián (szerk.): *A szabadság dimenziói vallás és politika összefüggéseiben.* DRHE Szociáletikai Intézet, Debrecen, 2022. Web: [SZIK-10-book-nyomda-20220714-kif-imp-arch.pdf](#). (Letöltés: 2026. március 25.)

Fazakas Sándor: Népegyház-krízis vagy lehetőség. *Theologiai Szemle*, XXXVI. évf. (1994.) 6. sz. 332–344. o.

Fazakas Sándor: Reformáció és egyházszervezet. In: Fazakas Sándor: *A reformatio vitae jegyében. Tanulmányok a reformátori teológiatörténet, egyháztan és politikai etika tárgykörében.* Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2020.

Fazakas Sándor: *Új egyház felé. A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái.* Debreceni Református Kollégium, Debrecen, 2000.

Fazakas Sándor: *Vétkezünk... Egyház a történelmi és társadalmi bűnösszefüggések rendszerében.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2017.

Fekete Károly: *A Barmeni teológiai nyilatkozat.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2009.

Ferencz Árpád: Gondolatok az egyetemes papság kérdéséhez. *Református Szemle*, 96. évf. (2003.) Május–június. 270–283. o.

Fischer, Mario – Friedrich, Martin: *Amt, Ordination, Episkopé und theologische Ausbildung. Ministry, Ordination, Episkopé and Theological Education*. Evangelische Verlagsanstalt, Lipcse, 2020.

Frank Viola: *A gyülekezet újragondolása*. Isten Háza Alapítvány, Budapest, 2012.

Garth, Alexander: *Untergehen oder umkehren. Warum der christliche Glaube seine beste Zeit noch vor sich hat*. Evangelische Verlagsanstalt, Lipcse, 2021.

Gereben Ferenc – Tomka Miklós: *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Teleki László Alapítvány – Corvinus Kiadó, Budapest, 2001.

Gog, Sorin: Az ateizmus után. Románia a vallási újjászületés és szekularizáció között. *Erdélyi Társadalom*, 5. évf. (2007.) 1. sz. 51–63. o. Web: <https://erdelyitarsadalom.ro/files/et09/et-bbu-09-03.pdf>. (Letöltés: 2022. augusztus 20.)

Goheen, Michael W.: *Keresztyén misszió ma. Bevezetés*. Ford. Czövek Tamás. Kálvin Kiadó, Budapest, 2019.

Grace, Davie: *Religion in Britain since 1945. Believing without belonging*. Blackwell, Oxford, 1994.

Hanselmann, Johannes – Hild, Helmut – Lohse, Eduard (szerk.): *Was wird aus der Kirche? Ergebnisse der zweiten EKD-Umfrage über Kirchenmitgliedschaft*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1984.

Hansen, Johannes: *Vom Zeugnis des Christen im Alltag. Schritte zur Einübung des Glaubenszeugnisses*. [h., é. n.] (Materialien für den Dienst in der Evangelischen Kirche von Westfalen A.15/45.) Harnack, Theodosius: *Praktische Theologie*. 1–2. köt. Erlangen, 1877; 1878.

Herbst, Michael: *Aufbruch Im Umbruch. Beiträge zu aktuellen Fragen der Kirchentheorie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Neukirchen, 2017.

Herbst, Michael: *Evangelisation. Theologische Grundlagen, Zugänge und Perspektiven*. Evangelische Verlagsanstalt, Lipcse, 2024.

- Herbst, Michael: *Missionarischer Gemeindeaufbau in der Volkskirche*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1993.
- Herbst, Michael: Wir brauchen auch in Deutschland „Fresh Expression of the Church”. In: Matthias Bartels – Martin Reppenhagen (szerk.): *Gemeindepflanzung – ein Modell für die Kirche der Zukunft?* Vandenhoeck & Ruprecht, Neukirchen, 2006.
- Herbst, Michael et al.: *Evangelisation, Theologische Grundlagen, Zugänge und Perspektiven*. Evangelische Verlagsanstalt, Lipcse, 2024.
- Herbst, Michael – Reppenhagen, Martin: *Kirche in der Postmoderne*. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 2008.
- Herbst, Michael – Zimmermann, Johannes: *Missionarische Perspektiven für eine Kirche der Zukunft*. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 2005.
- Hoekendijk, Johannes Christiaan: The call to Evangelism. *The International Review of Mission*, 39. évf. (1950.) 154. sz. 162–175. o.
- Huber, Wolfgang: Welche Volkskirche meinen wir? In: uő: *Folgen christlicher Freiheit. Ethik und Theorie der Kirche im Horizont der Barmer Theologischen Erklärung*. Neukirchener Theologie, Neukirchen-Vluyn, 1985. 131–145. o.
- Illyés Elemér: *Erdély változása*. Aurora Kiadó, München, 1975.
- Imre Lajos: Az egyházkormányzás református alapelvei. *Református Szemle*, 51. évf. (1958.) 5. sz. 139–143. o.
- Imre Lajos: *Ekkleziasztika. Az egyház élete és szolgálata*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1941.
- Imre Lajos: *Az újszövetségi gyülekezet*. Minerva, Kolozsvár, 1933.

- Jenkins, Philip: *The Next Christendom. The Coming of Global Christianity. The Religious Educator*, 8. évf. (2007.) 3. sz. 113–125. o. Web: https://rsc.byu.edu/sites/default/files/pub_content/pdf/The_Next_Christendom_The_Coming_of_Global_Christianity.pdf. (Letöltés: 2026. március 12.)
- Josuttis, Manfred: *Der Pfarrer ist anders. Aspekte einer zeitgenössischen Pastoraltheologie*. Ch. Kaiser, München, 1983.
- Josuttis, Manfred: Theologie und Berufsbild des Pfarrers. Ein Nachtrag. *Deutsches Pfarrerberblatt*, 70. évf. (1970.) 8. sz.
- Kairies, Klaus: *Stressbewältigung durch Entwicklung von Spiritualität im Sinne einer religionsunabhängigen Erfahrung. Ein Konzept zur Verbesserung von Wettbewerbsfähigkeit und Steigerung von Produktivität in Unternehmen*. Hochschule Hannover, Hannover, 2007. Web: <https://serwiss.bib.hs-hannover.de/frontdoor/deliver/index/docId/65/file/170.pdf>. (Letöltés: 2026. február 25.)
- Kálvin János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere*. 1–2. köt. Ford. Buzogány Dezső. Kálvin Kiadó, Budapest, 2014.
- Karpov, Vyacheslav: Desecularization. A conceptual framework. *Journal of Church and State*, 52. évf. (2010.) 2. sz. 232–270. o.
- Keller, Timothy: *Gyülekezet a központban. Evangéliumi szolgálat a városban*. Ford. Győri Péter Benjámin. Harmat Kiadó – Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, Budapest, 2019.
- Kinder, Ernst: *Allgemeines Priestertum im neuen Testament*. Lutherisches Verlagshaus, Berlin, 1953. (Schriften des theologischen Konvents Augsburgischen Bekenntnisses 5.)
- Kiss Dénes: Deszekularizáció Romániában. *Korunk*, III. évf. (2014.) 5. sz. Web: https://real-j.mtak.hu/25322/5/Korunk_2014_3f25_5_.pdf. (Letöltés: 2026. március 12.) 4–14. o.

Kiss Dénes: „Nekiünk csak ez van.” *Vallás és egyházak a rendszerváltás utáni Erdélyben.*

Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Exit Kiadó, Kolozsvár, 2020.

Kiss Dénes: *Reformátusok Romániában a népszámlálási adatokban 1992–2021.*

<https://vallaskutato.ro/hu/kezdolap/blogbejegyzesek/reformatusok-romaniaban-a-nepszamlalasi-adatokban-1992-2021.html>. (Megtekintés: 2026. március 25.)

Kiss Dénes: Vallási népesség, vallásosság. In: Horváth István – Veres Valér (szerk.): *Változó társadalom. Tanulmányok az erdélyi magyar társadalomról.* Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2011. 215–252. o.

Kiss Dénes: Vallásosság a járvány idején. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András: *Járvány-lét-helyzetek. A Covid19-világjárvány hatása a mindennapokra és a társadalomkutatásra.* Kriza János Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum, Kolozsvár–Budapest, 2022. 165–182. o.

Kock, Manfred: *Az egyház a 21. században.* Ford. Szabó Csaba. Kálvin Kiadó, Budapest, 2004.

Kovács Krisztián: *Határmezsgyén. A református egyház a történelmi örökség és a megújulás esélyei között az 1989–90-es rendszerváltást követően.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018.

Kozma Zsolt: *Egyetemes egyház.* In: Kozma Zsolt: *Tegnap, ma és örökre. Tanulmányok, esszék. Előadások Metszetek.* Az Erdélyi Református Egyház Kiadása, Kolozsvár, 2010, 112–113. o.

Kozma Zsolt: Értékváltás, értékválság. In: uő: *Tegnap, ma és örökre. Tanulmányok, esszék. Előadások. Metszetek.* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2010.

Kozma Zsolt: Hit, egyház, nemzet Makkai Sándor látásában. Előadás a Kolozsvár Farkas utcai templomban, Makkai S. emlékünnepélyen. *Protestáns Szemle*, 54. évf. (1992.) 1. sz. 8–11. o.

Kozma Zsolt: A keresztyén szellemiség a világban. In: uő: *Másképpen van megírva. Tanulmányok előadások.* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2007.

Kozma Zsolt: *Önazonosság és küldetés.* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2001.

Kozma Zsolt: *A presbiteri tisztség és az egyetemes papság elve.* In: Kozma Zsolt: *Lekötelezetten, Igetanulmányok, gyülekezeti előadások.* Az Erdélyi Református Egyházkerület Kiadása, Kolozsvár, 2012. 90–91. o.

- Kozma Zsolt: Szolgálat és hatalom. In: uő: *Lekötelezetten. Igetanulmányok, gyülekezeti előadások*. Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2012.
- Kraemer, Hendrik: *Theologie des Laientums*. Zwingli-Verlag, Zürich, 1959.
- Krüger, Hanfried et al. (szerk.): *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. Mohr–Siebeck, Tübingen, 1957.
- Kunz, Ralph: *Aufbau der Gemeinde im Umbau der Kirche*. Theologischer Verlag, Zürich, 2015.
- Luther, Martin: *Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes*. Legare Street Press, 2022.
- Luther, Martin: Az egyház babiloni fogsága (1520). In: uő: *Felelősség az egyházért*. Ford. Csepregi Zoltán et al. Budapest, Luther Kiadó, 2017. (Luther válogatott művei 2.) 233–338. o.
- Luther, Martin: A német nemzet keresztény nemességéhez (1520). In: LVM 2: 149–232. o.
- Luther, Martin: Georg Spalatinnak. Wittenberg, 1519. március 13. Ford. Stromp László. In: uő: *Levelek*. Ford. Csepregi Zoltán et al. Luther Kiadó, Budapest, 2013. (Luther válogatott művei 7.) 144–146. o.
- Luther, Martin: A német mise (1526). Ford. Paulik János. In: uő: *Felelősség a gyülekezetért*. Ford. Csepregi Zoltán et al. Luther Kiadó, Budapest, 2024. (Luther válogatott művei 3.) 295–336. o.
- Luther, Martin: A német nemzet keresztény nemességéhez. In: LVM 2. 149–232. o.
- MacDonald, James: *Vertikális gyülekezet*. Ford. Kovács Zsuzsanna. Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 2018.
- Makkai Sándor: *Egyedül*. Révai, Budapest, 1936.
- Makkai Sándor: *Az erdélyi szellem*. Minerva, Kolozsvár, 1930.
- Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1931.
- Makkai Sándor: *Örök Erdély*. Akadémiai Könyvkereskedés, Budapest, 1927.
- Makkai Sándor: *Tanítások*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 1930.
- Makkai Sándor: *Zarándokkönyv*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 1928.

Monitorul oficial. *Legea pentru regimul general al cultelor*, 89. sz.1928. április 22.

Nagy Alpár Csaba: *100 éves az erdélyi református belmisszió. Tanulságok egy mai ekkleziológia számára.* Kézirat. [é. n.]

Nagy Antal Mihály: *A misszió bibliai alapjai.* SRTA, Sárospatak, 2010.

Nenning, Günther: *Die Religionen der Welt.* Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1994.

Newbegin, Lesslie: *Evangélium a pluralista társadalomban.* Ford. Boros Attila. Harmat Kiadó, Budapest, 2006.

Ogden, Greg – Meyer, Daniel: *Leadership Essentials, Shaping Vision. Multiplying influence, Defining Character.* IVP Connect, Illinois, 2007.

Paas, Stefan: *Evangelism in Today's Culture.* Kézirat. [é. n.]

Paas, Stefan: *Idegenek és papok. Keresztyén misszió posztkeresztyén környezetben.* Ford. Kiss Jenő. Exit Kiadó, Kolozsvár, 2025.

Paas, Stefan: *Az utolsó idők munkásai.* Ford. Batizán Attila et al. Exit Kiadó, Kolozsvár, 2018.

Pásztor János: *Misszió a XXI. században.* Magánkiadás, Velence, 2000.

Péntek Árpád: *Az igehirdető szolgálata.* Presa Universitara Clujana, Kolozsvár, 2003.

Petersen, Eugene H.: *A lelkeszi szolgálat három sarokpontja.* Harmat Kiadó, Budapest, 2019.

Petersen, Jim: *Falak nélküli gyülekezet.* Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 2017.

Pickel, Gert – Sammet, Kornelia: Introduction. Transformations of Religiosity in Central and Eastern Europe Twenty Years after the Breakdown of Communism. In: uők (szerk.): *Transformations of Religiosity. Religion and Religiosity in Eastern Europe 1989–2010.* Springer Science – Business Media, Wiesbaden, 2012. 7–20. o.

Pier, Mac: *Consequential Leadership.* IVP Books, Illinois, 2012.

- Pompe, Hans-Hermann: *Kirchensprung. Warum Kirchenentwicklung und Mission einander brauchen?* Evangelische Verlagsanstalt, Lipcse, 2022.
- Preul, Reiner: *Die soziale Gestalt des Glaubens. Aufsätze zur Kirchentheorie.* Evangelische Verlagsanstalt, Lipcse, 2008.
- Prince, Derek: *Isten gyülekezetének újrafelfedezése.* Logos-Hungary Alapítvány, Miskolc, 2010.
- Prince, Derek: *Stratégiai gyakorlatok. Fedezd fel újra Isten gyülekezetét.* Logos Nemzetközi Kapcsolatok Alapítvány – DPM-Magyarország, Miskolc, 2013.
- Rahner, Karl: *Schriften zur Theologie.* 7. köt. *Zur Theologie des geistlichen Lebens.* Benziger Verlag, Einsiedeln, 1966.
- Rahner, Karl – Vorgrimler, Herbert: *Kleines Konzilskompodium. Sämtliche Texte des Zweiten Vaticanums.* Herder Verlag, Freiburg–Basel–Bécs, 1976.
- Ratzinger, Joseph: Ansprache im Hessischen Rundfunk am 25. 12. 1969.
- Ratzinger, Joseph: *Gesammelte Schriften.* 8/2. köt. *Kirche-Zeichen unter den Völkern,* Freiburg im Breisgau, 2010.
- Rauhaus, Alfred: Amt und Ordination in der Kirche. In: Matthias Freudenberg – Gesine von Kloeden-Freudenberg – Georg Plasger (szerk.): *Amt und Ordination aus reformierter Sicht.* Foedus Verlag, Wuppertal, 2005. (Reformierte Akzente 8.)
- Rendtorff, Trutz: *Christentum ausserhalb der Kirche. Konkretionen der Aufklärung.* Hamburg, 1969.
- Rendtorff, Trutz: Theologische Probleme der Volkskirche. In: Wenzel Lohff – Lutz Mohaupt: *Volkskirche – Kirche der Zukunft. Leitlinien der Augsburgischen Konfession für Kirchenverständnis heute.* Lutherisches Verlagshaus, Hamburg, 1977.
- Saenger, Dieter: Priesterliches Amt, apostolische Sukzession, Ordination. Rückfragen an das Neue Testament. In: Freudenberg–Kloeden-Freudenberg–Plasger 2005.

Sanders, Tim: *Love is the Killer App. How to Win Business and Influence Friends*. Crown Currency, New York, 2002.

Schniewind, Julius: *Geistliche Erneuerung*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1981.

Schober, Teodor – Thimme, Hans (szerk.): *Gemeinde is diakonischer und missionarischer Verantwortung. Auftrag – Anspruch – Wirklichkeit*. Quell-Verlag, Stuttgart, 1979.

Schwarz, Christian A.: *Die Dritte Reformation. Paradigmenwechsel in der Kirche*. Aussaat-Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1993.

Schwarz, Christian A.: *Magától. A természetes növekedés útja*. Harmat Kiadó, Budapest, 2015.

Schwarz, Fritz: „Überschaubare Gemeinde”. 1. köt. *Grundlegendes – ein persönliches Wort an Leute in der Kirche*. Aussaat- und Schriftenmissions-Verlag, Gladbeck, 1980.

Schwarz, Fritz – Schwarz, Christian A.: „Überschaubare Gemeinde”. 3. köt. *Programm des neuen Lebensstils für Leute, denen Jesus konkurrenzlos wichtig ist*. Aussaat- und Schriftenmissions-Verlag, Gladbeck, 1980.

Schwarz, Fritz – Schwarz, Christian A.: *Theologie des Gemeindeaufbaus. Ein Versuch*. Aussaat-Verlag, Neukirchen, 1984.

Schwarz, Fritz – Sudbrack, Rainer: „Überschaubare Gemeinde”. 2. köt. *Die Praxis für Leute, die in der Kirche anpacken wollen*. Aussaat- und Schriftenmissions-Verlag, Gladbeck, 1980.

Siba Balázs: „Két világban otthon”. *Gyakorlati pasztorálteológia. A református lelkesi hivatás vizsgálata interjúk tükrében*. Habilitációs dolgozat. DRHE, Debrecen, 2016. <https://derepdi.drhe.hu/5/1/Siba-dolgozat.pdf>. (Letöltés: 2024. augusztus 14.)

Siba Balázs – Szabóné László Lilla – Lányi Gábor: *Lelki éhség. Protestáns spiritualitás a 21. században*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2021.

Sógor Géza: *Kisebbségi egyház – az egyház mint kisebbség*. Exit Kiadó, Kolozsvár, 2025.

Spieker, Markus: *Übermorgenland. Eine Weltreise in die Zukunft*. Fontis-Verlag, Basel, 2019.

Stark, Rodney: *A kereszténység felemelkedése*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.

Stark, Rodney: *The Triumph of Faith. Why the World is More Religious Than Ever*. ISI Books, Wilmington, 2010.

Stark, Rodney – Finke, Roger: *Acts of Faith. Explaining the Human Side of Religion*. University of California Press, Berkeley, 2000.

Storck, Hans: *Das allgemeine Priestertum bei Luther*. Chr. Kaiser Verlag, München, 1953.

Szabó Lajos: *Élet a gyülekezetben*. Luther Kiadó, Budapest, 2011.

Szabó Lajos: *A közösségépítő lelkész*. Luther Kiadó, Budapest, 2010

Székely József: *Hivatás a hivatal árnyékában*. Exit Kiadó, Kolozsvár, 2019.

Tavaszy Sándor: Keresztyénségem és magyarságom. *Kálvinista Világ*, 3. évf. (1929.) 2. sz. 13–14. o.

Tavaszy Sándor: *A kálvinizmus világnézete*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 1932. (Református könyvtér.)

Voicu, Malina: Religiosity and nationalism in post communists society. A longitudinal approach. *Studia UBB Sociologia*, LVII. évf. (2012.) 2. sz. 123–138. o.

Weth, Rudolf: *Diskussion zur „Theologie des Gemeindeaufbaus“*. Schriftenmissionsverlag, Neukirchen-Vluyn, 1986.

Wichern, Johann Hinrich: *Sämtliche Werke*. III/2. köt. *Die Kirche und ihr soziales Handeln. Grundsätzliches, Allgemeines, Praktisches*. Lutherisches Verlagshaus, Hamburg–Berlin, 1969.

Zimmermann, Johannes: *Gemeinde, Mission, Transformation. Beiträge zur Gemeindeentwicklung*. Vandenhoeck & Ruprecht, Neukirchen, 2020.